

บทที่ 1

บทนำ

ภูมิหลัง

สังคมไทยยอมรับนับถือพระพุทธศาสนา ว่าเป็นลัทธิจรรยาและจริยธรรมอันประเสริฐ ผู้รู้และปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา ย่อมเข้าถึงสาระของพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นสาระของชีวิต

มีพระพุทธรูปหลายแห่งยืนยันว่า สาระของพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน (วิมุตติ)

เช่น

"ธรรมทั้งปวงมีวิมุตติเป็นสาระ"¹

"ธรรมทั้งปวงมีวิมุตติเป็นแก่นสาร"²

"มหาสมุทรมรรค ๗ เดียว คือ รสเค็มฉันท ไต ธรรมวินัยก็มีรส ๗ เดียว คือ วิมุตติรส (รส คือ ความหลุดพ้น) ฉะนั้น"³

"ภิกษุทั้งหลายอยู่ประพฤตินรหมจรรย์ มีสิกขาเป็นอันสงฆ์ มีสติเป็นอธิปไตย มีปัญญาเป็นยอด มีวิมุตติเป็นแก่นสาร"⁴

¹ พระราชวรมณี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). เทคโนโลยีกับศาสนา. 2530.

หน้า 5.

² แหล่งเดิม.

³ แหล่งเดิม.

⁴ แหล่งเดิม.

ในฐานะพระภิกษุสงฆ์ไทย พุทธศาสนิกชนได้รับการยกย่องว่า "เป็นพุทธสาวกที่สำคัญที่สุดรูปหนึ่งในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา"¹ เป็นอัจฉริยะทางศาสนา เป็นมิติใหม่ของพระพุทธศาสนา เป็นผู้มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการเผยแพร่พระพุทธศาสนาให้เจริญแพร่หลาย "ท่านได้เขียนหนังสือว่าด้วยพระพุทธศาสนามากกว่าผู้รู้ชาวสยามท่านใด ไม่ว่าในอดีตหรือปัจจุบัน"²

วรรณกรรมของพุทธศาสนิกชนมีมากมาย ทั้งที่เป็นเล่มและเป็นชุด เช่น ตามรอยพระอรหันต์ ชุมนุมเรื่องสั้นของพุทธศาสนิกชน ชุมนุมเรื่องยาวของพุทธศาสนิกชน ชุมนุมข้อคิด อิสระของพุทธศาสนิกชน ชุมนุมปาฐกถาชุดพุทธธรรม ชุมนุมเทศนา เล่ม 1 ชุมนุมเทศนา เล่ม 2 คู่มือมนุษย์ หลักพระพุทธศาสนา หนังสือชุดลอยประทุม หนังสือชุดหม่นลือ เป็นต้น แต่วรรณกรรมที่เด่นและสมบูรณ์ที่สุดของพุทธศาสนิกชน คือ วรรณกรรมชุดธรรมโฆษณของพุทธศาสนิกชน เพราะ "วรรณกรรมชุดนี้มีเป้าหมายที่จะรวบรวมงานทางความคิดของท่านพุทธศาสนิกชนทั้งหมดไว้เป็นหลักฐาน"³ และ "วรรณกรรมชุดนี้จะเป็นตัวแทนที่ดีที่สุดของท่านในพุทธศตวรรษข้างหน้าอย่างแน่แท้"⁴

วรรณกรรมชุดธรรมโฆษณที่พิมพ์เผยแพร่แล้วมีจำนวนไม่น้อยกว่า 50 เล่ม จึงเป็นวรรณกรรมที่แพร่หลายและมีปริมาณมากมาย

พุทธศาสนิกชนได้อธิบาย "นิพพาน" ไว้ในวรรณกรรมชุดธรรมโฆษณเล่มใด อย่างไร จึงเป็นสิ่งที่น่าสนใจศึกษา ยิ่ง เพราะนอกจากจะทำให้เรามีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับ

¹ โดแนล เค สแวงเรอร์. ธัมมิกสังคมนตรี. 2529. หน้า คำนำ.

² คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา. ท่านพุทธทาสในทัศนะของนักวิชาการ. 2524. หน้า อารัมภบท ค.

³ พระประชา ปสนนธมฺโม และ สันติสุข โสภณสิริ. ภาพชีวิต 80 ปี พุทธศาสนิกชน : มิติใหม่ของพระพุทธศาสนา. 2529. หน้า 202.

⁴ แหล่งเดิม.

นิพนธ์อันเป็นแก่นสารของพระพุทธศาสนา จากคำอธิบายของพระภิกษุองค์สำคัญยิ่งของไทย แล้ว ยังทำให้เรารู้จักและเข้าใจภูมิปัญญาของพระภิกษุไทย เข้าใจอุดมคติสูงสุดของชีวิตไทย และสังคมไทย ทั้งยังสามารถอนุรักษ์สืบต่อพัฒนาภูมิปัญญาและอุดมคตินั้น ให้เจริญแพร่หลาย เพื่อประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคมไทยสืบไป

ความมุ่งหมายของการวิจัย

การวิจัยนี้มีจุดมุ่งหมาย ดังนี้

1. เพื่อศึกษาประวัติและผลงานวรรณกรรมชุดธรรมโฆษณ์ ของพุทธทาสภิกขุ
2. เพื่อศึกษา "นิพนธ์" ที่ปรากฏในวรรณกรรมชุดธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส

ภิกขุ

ความสำคัญของการวิจัย

1. ทำให้รู้จักพุทธทาสภิกขุและวรรณกรรมชุดธรรมโฆษณ์ ของพุทธทาสภิกขุ ซึ่งเป็นผลงานชุดสำคัญของพุทธทาสภิกขุ นักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาของสังคมไทยเพิ่มขึ้น
2. ทำให้มีความรู้เกี่ยวกับนิพนธ์ ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา กว้างขวางลึกซึ้งขึ้น อันจะเป็นประโยชน์ต่อการสืบต่อความรู้ การศึกษาพระพุทธศาสนา และการปรับใช้ในชีวิตสืบไป
3. ทำให้ทราบถึงพัฒนาการทางความคิดของสังคมไทยที่เกี่ยวกับนิพนธ์ อันจะช่วยให้รู้จักเข้าใจสังคมไทยลึกซึ้งขึ้น
4. เป็นข้อมูลทางไทยคดีศึกษา โดยเฉพาะด้านภูมิปัญญา คติความเชื่อ และอุดมคติของสังคมไทย
5. เป็นแนวทางแก่ผู้ที่สนใจจะศึกษานิพนธ์ในประเด็นอื่นต่อไป

ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้มีขอบเขตด้านข้อมูล และขอบเขตด้านเนื้อหา ดังนี้

1. ขอบเขตด้านข้อมูล

การวิจัยครั้งนี้ จะวิจัยศึกษานิพนธ์จากวรรณกรรม ชู้ตธรรมโฆชน์ ของ พุทธทาสภิกขุ เฉพาะผลงานที่พิมพ์เผยแพร่ตั้งแต่ต้นจนถึง พ.ศ. 2535 และเน้นเฉพาะที่เป็น ผลงานของพุทธทาสเอง (ไม่นับงานแปล) จำนวน 55 เล่ม คือ

1. กข กกา ของการศึกษาพระพุทธศาสนา
2. การกลับมาแห่งศีลธรรม
3. ไกวัลยธรรม
4. ค่ายธรรมบุตร
5. ใครคือใคร
6. พราวาสธรรม
7. ใจความแห่งคริสต์ธรรมเท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ
8. ชุมนุมปาฐกถาชู้ตพุทธธรรม
9. ชุมนุมล้ออายุ เล่ม 1
10. ตูลาการิกธรรม เล่ม 1
11. เตกัจจนธรรม
12. เทคนิคของการมีธรรมะ
13. ธรรมะกับการเมือง
14. ธรรมกับสัญชาตญาณ
15. ธรรมบรรยายต่อทางสุนัช
16. ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์
17. ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม 1
18. ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม 2
19. ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม 1

20. ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม 2
21. ธรรมะเล่มน้อย
22. ธรรมศาสตร์ เล่ม 1
23. ธรรมสังฆสังเคราะห์
24. นวกานสาสน์ เล่ม 1
25. บรมธรรมภาคต้น
26. บรมธรรมภาคปลาย
27. ปฏิบัติปริทรรศน์
28. ปริวัตตสภาวะธรรม
29. พระพุทธคุณบรรยาย
30. พุทธจริยา
31. พุทธจริยธรรม
32. ฟ้ำสาบระหว่าง 50 ปี ที่มีสวณโมกข์ ตอน 1
33. ฟ้ำสาบระหว่าง 50 ปี ที่มีสวณโมกข์ ตอน 2
34. มหิตลธรรม
35. มาฆบูชาเทศนา เล่ม 1
36. เมื่อธรรมครองโลก
37. โมกขธรรมประยูกต์
38. เขาวชนกับศีลธรรม
39. ราชภโฏวาท
40. วิสาฆบูชาเทศนา เล่ม 1
41. ศารทกาลิกเทศนา เล่ม 1
42. ศีลธรรมกับมนุษยโลก
43. สมถวิปัสสนาแห่งยุคปรมาณู
44. สันติภาพของ โลก

45. ลันทัสเสตัพพธรรม
46. สุกฺขตาปริทรรคํ เล่ม 1
47. สุกฺขตาปริทรรคํ เล่ม 2
48. หัวข้อธรรมในคำกลอนและบทประพันธ์ของ "สิริวิลาส"
49. อตัมมยตาประยุกต์
50. อริยศีลธรรม
51. อะไรคืออะไร
52. อานาปานสติภาวนา
53. อาสาฬหบูชาเทศนา เล่ม 1
54. อิทธิปัจจัยจยตา
55. โอสาเรตัพพธรรม

2. ขอบเขตด้านเนื้อหา

ศึกษานิพพาน ในประเด็นต่อไปนี้

1. ความเป็นมาและพัฒนาการของนิพพาน
2. ความหมายของนิพพาน
3. นิยามของนิพพาน
4. ลักษณะของนิพพาน
5. ไฉนของนิพพาน
6. ประเภทของนิพพาน
7. ความสำคัญของนิพพาน
8. ประโยชน์ของนิพพาน
9. ความเชื่อเรื่องนิพพาน
10. วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้จะมีวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

1. วิธีศึกษาและรวบรวมข้อมูล

1.1 ศึกษาประวัติและผลงานวรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ โดยเน้นศึกษาวรรณกรรมชุดธรรมโฆษณของพุทธทาสภิกขุ และศึกษาเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในประเด็นที่ศึกษาจากแหล่งข้อมูล ดังต่อไปนี้

1.1.1 ห้องสมุดวิทยาลัยครูสงขลา จังหวัดสงขลา

1.1.2 สำนักหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ภาคใต้

จังหวัดสงขลา

1.1.3 หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขต

หาดใหญ่ จังหวัดสงขลา

1.1.4 หอเอกสารสถาบันทักษิณคดีศึกษา สถาบันทักษิณคดีศึกษา

จังหวัดสงขลา

1.2 รวบรวมวรรณกรรมชุดธรรมโฆษณของพุทธทาสภิกขุ

1.3 ศึกษาวรรณกรรมชุดธรรมโฆษณของพุทธทาสภิกขุ

2. วิธีจัดกระทำข้อมูล

2.1 ศึกษารวบรวมข้อมูล

2.2 จำแนกและวิเคราะห์ข้อมูลตามที่กำหนดไว้ในขอบเขตของการศึกษา

ค้นคว้าด้านเนื้อหาอย่างละเอียด

2.3 เสนอรายงานผลการศึกษา แบบพรรณนาวิเคราะห์

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับนิพนธ์เท่าที่ผู้วิจัยสามารถรวบรวมได้ และได้ใช้เป็นแนวทางในการวิจัยครั้งนี้ มีดังนี้

พระยาสิทธิไทย¹ อธิบายลักษณะ สภาพ ประเภทของนิพพานและการปฏิบัติเพื่อไปถึงนิพพานไว้ สรุปได้ดังนี้

1. นิพพาน คือความหลุดพ้นจากทุกข์ "เมื่อใดได้ถึงแก่นฤพานแล้วไซ้จึงพ้นจากทุกข์ทั้งหลายในสงสารนี้แลฯ"
2. นิพพานเป็นอมตะและเป็นสุขอย่างยิ่ง "อมตยมทานครนนิพพานัน ปราศจากทุกข์ ปราศจากโศก ปราศจากโรคแลภัย บมิใช้ บมิเจ็บ แลบมิรู้เฒ่า บมิรู้แก่ บมิรู้ตาย บมิรู้วิบหาย ความสบายรอดได้จอตที่นิพพานอันสนุกในสุขสานต์ ยืนยง มั่นคง ตรงเที่ยง แต่สถานนิพพานนี้ ดีหลีกทุกเมื่อแลฯ"
3. นิพพานแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ (1) อรูปานิพพาน (2) รูปานิพพาน "นิพพานมีสองจำพวก พวกหนึ่งชื่ออรูปานิพพานธาตุ แลฯ จำพวกหนึ่งชื่อรูปานิพพานธาตุ"
4. การปฏิบัติเพื่อไปถึงนิพพาน มี 8 ประการ คือ มรรค 4 ผล 4 ผู้ปฏิบัติธรรม 8 ประการนี้ ย่อมบรรลุนิพพานได้ทั้งสิ้น "ทางไหนจะ ไปสู่นิพพานมี 8 อันฯ คือ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกิทาคามิมรรค สกิทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล อรหัตตมรรค อรหัตตผลฯ ทนทาง 8 อันนี้ผู้ใดแลควรได้ ได้ไปสิ้น"

พระราชกณะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹ ได้ศึกษาตรวจสอบความหมายของนิพพาน วิสัยชาพระราชปจญา ความหมายของนิพพานไว้หลายสำนวน ดังนี้

สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

นิพพาน คือ ความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา และตัณหา จนขั้นที่ทั้ง 5 ไม่มี ไม่เป็นต่อไป นิพพาน คือ ความที่อวิชชาและตัณหาดับไม่เหลือด้วยอริยมรรคสมุจเฉทปทาน

¹พระยาสิทธิไทย. ไตรภูมิพระร่วง. พิมพ์ครั้งที่ 2. 2506. หน้า 144-315.

¹องค์การคำของคุรุสภา. พระราชปจญาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 5 เล่ม 2. 2513. หน้า 175-183.

หม่อมเจ้าพระญาณวราภรณ์ วัดบพิตรภิรมย์

นิพพาน คือ ความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ นิพพาน คือ ธรรมเป็นที่ดับทุกข์ทั้ง

ปวง นิพพาน คือ ธรรมที่ออกจากตัณหา

หม่อมเจ้าพระสมเด็จพะพญาจารย์

นิพพาน คือ ธรรมเป็นเครื่องดับแห่งเพลิง คือ ราคะ เป็นต้น

หม่อมเจ้าพระธรรมพิศธาดา วัดบวรนิเวศ

นิพพาน คือ เครื่องดับเพลิงกิเลสและเพลิงทุกข์ทั้งสิ้น และสรรพสังขารทั้งหมด

ดับสนิทสิ้นเชื้อหาเศษมิได้

สมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัสวิหาร

นิพพาน คือ ดับเหตุเกิดทุกข์ ดับทุกข์เสียหมดจึงเป็นสุขอย่างยิ่ง

สมเด็จพระสังฆราช วัดราชประดิษฐ์

นิพพาน คือ ดับเครื่องร้อนเครื่องเผาเสีย นิพพาน คือ ดับเครื่องร้อนเครื่อง

เผาได้

สมเด็จพระพญาจารย์ (ศรี) วัดประทุมคงคา

นิพพาน คือ ธรรมชาติไม่มีแห่งวาน คือ ตัณหา

พระพรหมมุนี (เหมือน) วัดบรมนิวาส

นิพพาน คือ ธรรมเป็นที่ไม่มีวานะของร้อยรัดคือตัณหา นิพพาน คือ ธรรมเป็น

ที่ดับเพลิงกิเลสเพลิงทุกข์

พระเทพกระวี (น้อม) วัดเครือวัลย์

นิพพาน คือ ธรรมชาติเป็นที่ออกจากตัณหา และกิเลสทั้งปวง

สมเด็จพระพญาจารย์ (จี่) วัดประยูรวงศาวาส

นิพพาน คือ ความพ้นจากความเกิด ความตาย ทุกข์ภัยทั้งปวง

สมเด็จพระวันรัต (สมบุญ) วัดพระเชตุพน

นิพพาน คือ ธรรมเข้าไประงับสิ้นไม่เหลือหลง

พระนิมลธรรม (อัน) วัดพระเชตุพน

นิพพาน คือ ธรรมอันดับเพลิงราคะ โทสะ โมหะ

พระธรรมเจดีย์ วัดกัลยาณมิตร

นิพพาน คือ ธรรมชาติที่ออกจากตัณหา ชื่อว่าวานะ

พระธรรมไตรโลก (ทอง) วัดอรุณราชวราราม

นิพพาน คือ ดับโดยไม่เหลือ

สมเด็จพระวันรัตน์ (แดง) วัดสุทัศน์

นิพพาน คือ ธรรมดับเพลิงราคะ โทสะ โมหะ

พระธรรมภาณพิลาส (ผ่อง) วัดประยุรวงศาวาส

นิพพาน คือ ธรรมเป็นที่ดับกิเลส

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) วัดราชบูรณะ

นิพพาน คือ ธรรมอันออกแล้วจากตัณหา

พระญาณสมโพธิ (อ๋ม) วัดมหาธาตุ

นิพพาน คือ ธรรมที่ดับแห่งเพลิง ราคะ โทสะ โมหะ

สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (นิมพ์ ฐมฺมโร)¹ อธิบายความสำคัญ ประเภท ลักษณะ และวิธีการปฏิบัติ เพื่อบรรลุนิพพานไว้ สรุปได้ดังนี้

นิพพาน เป็นจุดหมายสูงสุดของการประพฤติพรหมจรรย์ นิพพานมี 2 ประเภท คือ "สุอุปาทิเสสนิพพาน" คือ ดับกิเลสแต่ยังคงมีเบญจขันธ์ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิต และ "อนุอุปาทิเสสนิพพาน" คือ ดับกิเลสโดยไม่เหลือเบญจขันธ์อีกต่อไป ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ดับหมด ทั้งกิเลส ทั้งเบญจขันธ์ นิพพานมีลักษณะบางประการคือนิพพานเป็น

¹ สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (นิมพ์ ฐมฺมโร). มงคลยอดชีวิต. 2518.

บรมสุข นิพพานเป็นแดนที่ว่างอย่างยิ่ง นิพพานเป็นอสังขตธรรม ไม่มีเหตุและปัจจัยปรุงแต่ง ไม่มีเกิด ไม่มีแก่ ไม่มีเจ็บป่วย ไม่มีตาย ปลอดภัย นิพพานเป็นอภัยภูมิต (ไม่เป็นบุญเป็นบาป) เป็นที่สิ้นที่ดับดับเทา รากะ โทสะ โมหะ ภพ อุปาทิหังปวง วัชปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน (การทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน) ต้องอาศัยวิปัสสนาญาณ 9 (ความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง 9 ประการ คือ (1) อุทฺถัพพยานุปัสสนาญาณ (พิจารณาเห็นความเกิดดับของเบญจขันธ์) (2) กังคานุปัสสนาญาณ (พิจารณาเห็นความดับของสังขาร) (3) ภยตูปุฏฐานญาณ (พิจารณาเห็นความน่ากลัวของสังขาร) (4) อาทีนวานุปัสสนาญาณ (พิจารณาเห็นโทษของสังขาร) (5) นิพพิทานุปัสสนาญาณ (พิจารณาเห็นความหน่าย) (6) มุญฺจิตุกัมยตาญาณ (พิจารณาจะหลุดพ้นจากสังขาร) (7) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ (พิจารณาเพื่อต้องการจะพ้นไปเสียจากสังขาร) (8) สังขารุเปกขาญาณ (พิจารณาเห็นความเป็นกลางว่างเฉยต่อสังขาร) และ (9) สัจจานุโลมิกฺขญาณ (พิจารณาเห็นอริยสัจจ์)

ฉัตรสมาลย์ กบิลสิงห์¹ อธิบายคำไวพจน์ ความหมาย ประเภท และสภาพของ นิพพานไว้สรุปได้ดังนี้

นิพพานเป็นภาษาบาลีตรงกับภาษาสันสกฤตว่า "นิรวาน" คำที่ใช้แทนนิพพานมีหลายคำที่รู้จักแพร่หลาย ได้แก่ นิโรธ (ความดับทุกข์) วิราจธรรม (ธรรมอันปราศจากรากะ) อสังขตธรรม (ธรรมที่มีได้ประกอบหรือปรุงแต่งขึ้น) วิสังขารธรรม (ธรรมที่ไม่มีมีการปรุงแต่ง) วิมุตติ (ความหลุดพ้น) อมตธรรม (ธรรมที่ไม่ตาย ธรรมที่มีอยู่เป็นนิรันดร์) นิพพานมาจาก "นิ" หรือ "นिर" แปลว่า "ไม่มี" "วาน" แปลว่า "ความผูกพัน" นิพพานมีหลายความหมาย เช่น นิพพาน คือ ไม่มี ความผูกพัน (ระหว่างภพ^๕กับภพหน้า) นิพพานคือการดับกิเลส ดับทุกข์ นิพพานคือ

¹ฉัตรสมาลย์ กบิลสิงห์. ศาสนา ตอนที่ 1 : ศาสนาพุทธ. 2518.

หยุดการเกิด นิพพานคือการขจัดเสียซึ่งความอยาก นิพพานคือการดับ นิพพานคือ การตัดขาดสิ้นเชิงจากความแก่และความตาย สภาพของนิพพานเป็นสิ่งที่อธิบายยาก นิพพานมิใช่สิ่งที่ผลิตขึ้นมาได้ นิพพานไม่มีเหตุจึง ไม่มีผล นิพพานมิใช่สิ่งที่ประกอบขึ้น ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่มีอะไรยึดเกาะ ไม่มีอะไรนอกเหนือไปกว่า เราอาจจะชี้ให้เห็นว่าทางไปนิพพานนั้นเป็นอย่างไร แต่ไม่อาจสามารถแสดงเหตุแห่งนิพพานให้ปรากฏ นิพพานคือสภาวะที่ไม่ผัสสะ หรือผัสสะ ไม่มีการไป-มา ไม่มีการคงอยู่ หรือดับไป ไม่มีที่มา ไม่มีการสืบต่อและเป็นจุดจบในตนเอง นิพพานมิได้อยู่ที่ใดที่หนึ่งโดยเฉพาะ แต่ทุกคนสามารถเข้าถึงได้ เมื่อเข้าถึงซึ่งความรู้แจ้ง ซึ่งทุกคนสามารถปฏิบัติได้

ดัตถิลิว ราหุลเถระ¹ ได้ศึกษานิพพานจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา และอธิบายเกี่ยวกับนิพพานไว้สรุปได้ว่า คัมภีร์ที่ใช้แทนนิพพานมีหลายคำ เช่น วิมุตติ (ความหลุดพ้น) ตณฺหขย (การดับความกระหาย) อมร (ความไม่ตาย) อสังขาร (ไม่มีเครื่องปรุงแต่ง) วิราคะ (ความหมดไปจากความอยาก) นิโรธ (ความดับ) ส่วนความหมายของนิพพานก็มีหลายความหมาย เช่น นิพพานคือความสาร์อกโดยไม่เหลือแห่งตัณหา นั้น ความสละ ความปล่อย ความไม่อาลัยตัณหา นั้น นิพพานคือความสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ โมหะ นิพพานคือการดับความเกิดความมีเสียได้ นิพพานคือการกำจัดความรักด้วยอำนาจความพอใจในอุปาทาน ชั้น 5 นิพพานคือความหลุดพ้นอย่างสมบูรณ์ คือ หลุดพ้นจากความชั่วทั้งหมด นิพพานคือความอิสระ จากความอยาก จากอวิชชา จากความดีความชั่ว จากเวลา จากความสืบต่อ และจากช่องว่างนั้น

วคิน อินทสระ² อธิบายความหมาย ประเภท สภาพ และคุณภาพของนิพพานไว้สรุปได้ว่า

¹ดัตถิลิว ราหุลเถระ. พระพุทธเจ้าสอนอะไร. แปลโดย คณะอาจารย์ มหาวิทยาลัยวงศราชวิทยาลัย 2519. หน้า 57-70.

²วคิน อินทสระ. หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา. 2521. หน้า 38-50.

นิพพานมีความหมายหลายประการ เช่น นิพพาน คือ การออกจากตัณหา นิพพาน คือ ความดับกิเลส นิพพาน คือ ความสงบระงับความกระวนกระวาย นิพพาน คือ ความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ นิพพาน คือ การดับภพ นิพพาน มี 2 ประเภท คือ สอุปาทิเสสนิพพาน คือ นิพพานที่ยังมีอุปาทิเหลือ กับอนุปาทิเสสนิพพาน คือ นิพพานที่ไม่มีอุปาทิเหลือ สภาพแห่งนิพพานเป็นสิ่งที่อธิบายยาก นิพพาน ไม่ใช่ดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่ใช่อาภาสอันจุลาตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวลัญญานาลัญญายตนะ ไม่ใช่โลกนี้ ไม่ใช่โลกอื่น ไม่ใช่ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ไม่ใช่การมา การไป ไม่ใช่การดำรงอยู่ การจุติ และอุบัติ นิพพานนั้นหาที่ตั้งมิได้ เปรียบกับอะไร ๆ ไม่ได้ ไม่เป็นไป ไม่มีที่สิ้นสุด ไม่มีอารมณ์ แต่มีอยู่และเป็นที่สุดแห่งทุกข์ นิพพานมีคุณลักษณะหลายประการ เช่น นิพพานสงบอย่างยิ่ง ประณีตอย่างยิ่ง เป็นสุขอย่างยิ่ง ว่างอย่างยิ่ง เป็นที่สร้างความเมตตา เป็นที่ดับความกระหาย เป็นที่ถอนอาลัย เป็นที่สิ้นสุดแห่งการเดินทางในวัฏฏะ

พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)¹ อธิบายนิพพานไว้หลายประเด็น สรุปได้ว่า

1. นิพพาน มาจาก นีอุปสรรค (แปลว่า ออกไป หหมดไป ไม่มี เลิก) วาน (แปลว่า นิด ไป หรือเป็นไป บ้าง เครื่องร้อยรัดบ้าง) ใช้เป็นกิริยาของไฟหรือการดับไฟ หรือของที่ร้อนเพราะไฟ แปลว่า ดับไฟ หรือดับร้อน หมายถึง หายร้อน เย็นลง หรือเย็นสนิท (แต่ไม่ใช่ดับสูญ) แสดงภาวะทางจิตใจ หมายถึง เย็นใจ สดชื่น ชุ่มชื่นใจ ดับความร้อนในใจ หายร้อนรน ไม่มีความกระวนกระวาย หรือแปลว่า เป็นเครื่องดับกิเลส คือ ทำให้ราคะ โทสะ โมหะ หหมดสิ้นไป ในคัมภีร์รุ่นรองและอรรถกถากฎีกาส่วนมากนิยมแปลว่า ไม่มีตัณหา เครื่องร้อยรัด หรือออกไปแล้วจากตัณหาที่เป็นเครื่องร้อยติดไว้กับภพ
2. นิพพานมีคุณลักษณะบางประการ เช่น นิพพานเป็นธรรมอันผู้บรรลุเห็นได้เอง ไม่ขึ้นกับกาล เรียกให้มาตุได้ ควรอนน้อมเข้ามาไว้ อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน นิพพาน

¹พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ.

เป็นธรรมที่ลึกซึ้ง เห็นยาก หยั่งรู้ตามยาก สงบ ประณีต ตรรกะที่ยังไม่ถึง (ไม่อยู่ในวิสัยของตรรกะ) ละเอียดย่อน เป็นวิสัยที่บัณฑิตจะพึงทราบ

3. การอธิบายนิพพานอาจอธิบายได้ 4 แบบ คือ

3.1 แบบปฏิบัติ เช่น นิพพาน คือ ความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ นิพพาน คือ ความสิ้นตัณหา นิพพาน คือ จุดจบของทุกข์ นิพพาน คือ อสังขตะ (ไม่ถูกปรุงแต่ง) นิพพาน คือ อชระ (ไม่แก่) นิพพาน คือ อมตะ (ไม่ตาย) เป็นต้น

3.2 แบบไวพจน์ เช่น นิพพาน คือ สันตะ (สงบ) นิพพาน คือ ปณีตะ (ประณีต) นิพพาน คือ สุทธิ (ความบริสุทธิ์) นิพพาน คือ เขมะ (ความเกษม) เป็นต้น

3.3 แบบอุปมา เช่น นิพพานเป็นเหมือนภูมิภาคอันราบเรียบนำร่มรมย์ นิพพาน เหมือนฝั่ง โนนที่เกษมไม่มีภัย นิพพานเหมือนข่าวสารที่เป็นจริง นิพพานเหมือนอุตมบุรี นิพพานเป็นที่ปะ (เกาะที่พ้นภัย) นิพพานเป็นเสนาะ (ถ้าที่กำบังภัย) นิพพานเป็นอาโรคยะ (ความไม่มีโรค สุขภาพสมบูรณ์) เป็นต้น

3.4 แบบบรรยายภาวะโดยตรง เช่น

ภาวะที่พึงรู้ได้ (วิญญาน นิพพาน) มองด้วยตาไม่เห็น (อนัตตสังขะ) เป็นอนันต์เข้าถึงได้ทุกด้าน (สัมพโตปะ) ที่นี้ อาโป ปฐวี เตโช และวาโย ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ที่นี้ ยาว สั้น ละเอียด หยาบ งาม ไม่งาม ตั้งอยู่ไม่ได้ ที่นี้ นามและรูปดับไปหมดไม่เหลือ เพราะวิญญานดับ นามรูปจึงดับที่นี้ มีอยู่ณะภิกษุทั้งหลาย อายุตะณะที่ไม่มีปฐวี ไม่มีอาโป ไม่มีเตโช ไม่มีวาโย ไม่มีอากาศสำนัญจายตะณะ ไม่มีวิญญานัญจายตะณะ ไม่มีอากิญจัญญายตะณะ ไม่มีเนวสัณฺฑานาสัณฺฑายตะณะ ไม่มีโลกนี้ ไม่มีปรโลก ไม่มีดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์ทั้ง 2 อย่าง ,เราไม่กล่าวอายุตะณะนั้นว่าการมาการไป การหยุดอยู่ การจุติ การอุปติ อายุตะณะนั้นไม่มีที่ตั้งอาศัย (แต่ก็) ไม่เป็นไป ทั้งไม่ต้องมีเครื่องยึดเหนี่ยว นั่นแหละคือ จุดจบของทุกข์

ยังอิงอยู่ จึงมีการสั่นไหว ไม่อิงแล้ว ก็ไม่มีการสั่นไหว เมื่อการสั่นไหวไม่มี กิ่งสนธิ เมื่อนิ่งสนธิก็ไม่มีอาการโอนเอน เมื่อไม่มีการโอนเอนก็

ไม่มีการมาการไป เมื่อไม่มีการมาการไปก็ไม่มีการจุดและอุบัติ เมื่อไม่มีการจุด
และอุบัตินี้ไม่มีที่นั่น ไม่มีที่ภพโน้น ไม่มีในระหว่างภพทั้งสอง นั้นแหละ คือจุด
จบของทุกข์

4. คำที่ใช้แทนนิพพานที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก และคัมภีร์ชั้นอรรถาธิบาย
และคัมภีร์ที่เป็นสาวกภาษิตมีมากมาย

4.1 ที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก (เรียงตามลำดับอักษรบาลี) เช่น

อกัณฑอสูกกะ	ไม่มีดำไม่ขาว (ไม่จำกัดชั้น วรรณะ, ไม่เห็นบุญเป็นบาป)	ตัดหักชยะ ตาดะ	ภาวะสิ้นตันทา เครื่องต้านทาน, ที่คุ้มกัน
อกตตะ	ไม่มีใครสร้าง	ที่ปะ	เกาะ, ที่พึ่ง
อกิญจนะ	ไม่มีอะไรค้างใจ, ไร้กังวล	ทุกชักชยะ	ภาวะสิ้นทุกข์
อกุโตภย	ไม่มีภัยแต่ที่ไหน	ทุกทสสะ	เห็นได้ยาก
อัจจุตะ	ไม่เคลื่อนไหว, ไม่ต้องจากไป	ธูวะ	ยั่งยืน
อัจฉริยะ	อัจฉริยะ	นิปุณะ	ละเอียดอ่อน
อชระ	ไม่แก่	นิปปปัญจะ	ไม่มีกิเลสเครื่องเน้นซ้ำ, ไม่มีปัญจะ
อชชชระ	ไม่คร่ำคร่า	นิพพาน	ความดับกิเลสและกองทุกข์
อชาตะ	ไม่เกิด	นิพพุติ	ความดับเห็นใจ
อนตะ	ไม่โอนเอนไป, ไม่มีตันทา	นิโรธ	ความดับทุกข์
อนันต์	ไม่มีที่สุด	บรมลัจจ์	ความจริงอย่างยิ่ง, ลัจจะ สูงสุด
อนาทาน	ไม่มีการถือมั่น	ปณีตะ	ประณีต
อนาประ	ไม่มีอื่นอีก, ประเสริฐ, ดีที่สุด	ปรมัตถ	ประโยชน์สูงสุด
อนาลย	ไม่มีอาลัย, ไม่มีความคิด	ปรมสุข	บรมสุข, สุขอย่างยิ่ง
อนาสวะ	ไม่มีอาสวะ	ปรายณะ	ที่ไปข้างหน้า, ที่หมาย

อนิหัสสนะ	ไม่เห็นด้วยตา	บิปลัทธิ	ความสงบระงับ, สงบ เยือกเย็น
อนัตติกะ	ไม่มีสิ่งเป็นอันตราย	ปาระ	ฝั่ง, ที่หมายอันปลอดภัย
อนุตตระ	ไม่มีอะไรยิ่งกว่า, ยอดเยี่ยม	มุตติ	ความพ้น, หลุดรอด
อปโลกิตะ (-นะ)	ไม่ผูกพัน, ไม่เสื่อมสลาย	โมกชะ	ความพ้นไปได้
อภยะ	ไม่มีภัย	โยคักเขมะ	ธรรมอันเกษมจากโยคะ
อมตะ	ไม่ตาย	เลณะ	ที่เร้น, ที่กำบังภัย
อโมสธรรม	ไม่เสื่อมสูญ	วิมุตติ	ความหลุดพ้น, เป็นอิสระ
อัมภูตะ	ไม่เคยมีไม่เคยเป็น, นำอัสจรรย	วิโมกข์	ความหลุดพ้น
อัมยาธิ	ไม่มีโรค เบียดเบียน	วิรัชะ	ไม่มีธุลี
อัมยาปัชณะ	ไม่มีโรค เบียดเบียน	วิราคะ	ความจางคลายหายติด
อภูตะ	ไม่กลายเป็น	วิสุทธิ	ความบริสุทธิ์, หหมดจด
อสังกิลิฏฐะ	ไม่เคঁร่าหมอง	สังจจะ	ความจริง
อสังกุปปะ	ไม่หวั่นไหว, ไม่โยกคลอน	สันตะ	สงบ, ระงับ
อสังขตะ	ไม่ถูกปรุงแต่ง	สันติ	ความสงบ
อสังหิระ	ไม่คลอนแคลน	สรณะ	ที่พึ่ง, ที่ระลึก
อโสกะ	ไม่มีความโศก	ลิวะ	แสนเกษมสำราญ
อาโรคยะ	ไม่มีโรค, สุขภาพสมบูรณ์	สุทธิ	ความบริสุทธิ์, สะอาด
เขมะ	เกษม, ปลอดภัย	สุกัททะสะ	เห็นได้ยากยิ่งนัก

4.2 ที่ปรากฏในชั้นอรรถาธิบายและคัมภีร์ที่เป็นสาวกภาษิต (เรียงตามลำดับ

อักษรบาลี) เช่น

อักษร	ไม่รู้จักสิ้น, ไม่พินาศ	เกวละ	ไม่กลัวระคน, สมบูรณ์ใน ตัว, ไกวัลย์
อขลิตะ	ไม่พั้งพลาด	นิจจะ	เที่ยง, แน่นอน
อจละ	ไม่หวั่นไหว	นิรูปตาปะ	ไม่มีความเดือดร้อน

อนารัมมณะ	ไม่ต้องอาศัยสิ่งยึดหน่วง	ปฏิบัติสัทธา	ความสงบรำงับ, เยือกเย็น
อนุปปาทะ	ความไม่เกิด	ปะทะ	ที่พึงถึง, จุดหมาย
อปวัตต	ปราศจากสิ่งขาร, พันสิ้นเชิง	ประ	ภาวะตรงข้าม, ภาวะยอดยิ่ง
อมรณะ	ไม่ตาย	ปรีโยसान	จุดสุดท้าย, จุดหมาย
อรุปะ	ไร้รูป, ไม่มีทรวดทรงลักษณะ	ปะทานะ	การละกิเลส
อสนัตตะ	ไม่มีชาติ	วุปสมะ	ความเข้าไปสงบ
อสมณะ	ไม่คับแคบ, ไม่ข้องขัด	วิวัฏฏ์	ภาวะพ้นวัฏฏะ, ปราศจากวัฏฏะ

5. ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน อาจศึกษาได้จากคำเรียกชื่อและคำแสดงคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพาน ซึ่งมีทั้งความหมายแง่บวกและแง่ลบ เช่น

อรหันต์	(ผู้ควรหรือผู้ไกลกิเลส)	ชีณาสพ	(ผู้สิ้นอาวสะแล้ว)
อเสชชะ	(ผู้ไม่ต้องศึกษา ผู้จบการศึกษาแล้ว)	ปริกชีณาสังโยชน	(ผู้หมดสังโยชนที่เป็นเครื่องผูกมัดไว้ในภพ)
วุสิตวัน หรือ วุสิตพรมจรรย์	(ผู้อยู่จบพรมจรรย์แล้ว)	กตกรณีย	(ผู้ทำกิจที่ต้องทำเสร็จแล้ว)
โอหิตภาวะ	(ผู้ปลงภาระแล้ว)	อนุปปัตตสัทธัตถ์	(ผู้เข้าถึงประโยชน์ตนแล้ว)
สัมมัทธัญญาวิมุตต์	(ผู้หลุดพ้นเพราะรู้ถูกถ้วน)	เกวล หรือ เกพลี	(คนครบถ้วน คนสมบูรณ์)
อุตมบุรุษ	(คนสูงสุด คนเยี่ยมยอด)	มหาบุรุษ	(คนยิ่งใหญ่ด้วยคุณธรรม)
สัมปันนกุศล	(ผู้มีกุศลสมบูรณ์)	บรมกุศล	(ผู้มีกุศลธรรมอย่างยิ่ง)
นราทมน-แท้	(ผู้ปล่อยอกุศลธรรมแล้ว)	ทักษิไฉย-แท้	(ผู้ควรแก่ทักษิณ)
สมณะ-แท้	(ผู้สงบ ผู้ระงับกิเลส)	นหาดก-แท้	(ผู้สنانแล้ว)
เวทคุ-แท้	(ผู้ถึงเวท)	อริย หรือ อารยชน-แท้	(ผู้เจริญ ผู้ประเสริฐ)

6. ประเภทและระดับของนิพพาน อาจแบ่งได้ดังนี้

6.1 ประเภทของนิพพาน อาจแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ

6.1.1 สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ นิพพานยังมีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์

6.1.2 ออุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ นิพพาน ไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์

นิพพานอย่างแรก หมายถึง ดับกิเลสแต่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ ตรงกับคำที่คิดขึ้นในรุ่นอรรถกถาว่า กิเลสนิพพาน (ดับกิเลสสิ้นเชิง) ส่วนนิพพานอย่างที่สอง หมายถึง ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิต ตรงกับคำที่คิดขึ้นใช้ในรุ่นอรรถกถาว่า "ขันธปรินิพพาน" (ดับขันธ์ 5 สิ้นเชิง)

6.2 ระดับของนิพพาน อาจแบ่งได้เป็น 5 ระดับ คือ

6.2.1 วิกขัมภนนิพพาน ได้แก่ การที่ผู้เจริญปรุฏฐมาณดับนิวรณ์ ด้วยการข่มไว้

6.2.2 ตทังนิพพาน ได้แก่ การที่ผู้เจริญสมาธิถึงขั้นเข้าแรกทำลายกิเลส ดับความเห็นผิดต่าง ๆ ลงได้ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับกัน

6.2.3 สมุจเฉทนิพพาน ได้แก่ การที่ผู้เจริญโลกุตตรมรรค ซึ่งให้ถึงความสิ้นกิเลส ดับกิเลสลงได้ด้วยการตัดขาด

6.2.4 ปฏิปัสสัทธินิพพาน ได้แก่ การดับกิเลสในขณะแห่งผล โดยเป็นที่ภาวะที่กิเลสราบคาบไปแล้ว

6.2.5 นิสสรณนิพพาน ได้แก่ การดับกิเลสที่เป็นภาวะพ้นออกไป แล้วจากกิเลส ดำรงอยู่ต่างหาก ห่างไกลจากกิเลสไม่เกี่ยวข้องกับกิเลสเลย

7. ประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน อาจแบ่งได้ดังนี้

7.1 ประเภทของผู้บรรลุนิพพาน อาจแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ

7.1.1 พระเสขะ (ผู้ยังต้องศึกษา) ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี

7.1.2 พระอเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา) ได้แก่ พระอรหันต์

7.2 ระดับของผู้บรรลุนิพพาน อาจแบ่งได้เป็น 4 ระดับ คือ

7.2.1 พระโสดาบัน ผู้ถึงกระแส คือ เข้าสู่มรรค เดินทางถูกต้องอย่างแท้จริง หรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริง เป็นผู้ทำได้ดีบริบูรณ์ในชั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้ 3 คือ ลักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสัสสัพทปราคาส

7.2.2 พระสกทาคามี ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียว ก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น เป็นผู้ทำได้ดีบริบูรณ์ในชั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา นอกจากละสังโยชน์ 3 ข้อข้างต้นได้แล้ว ยังทำให้ ราคะ โทสะ โมหะ เบบางลงด้วย

7.2.3 พระอนาคามี ผู้จะปรินิพพานในยุคที่เกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ทำได้ดีบริบูรณ์ในศีล ทำได้ดีบริบูรณ์ในสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้อีก 2 ข้อ คือ กามราคะ และปฏิฆะ

7.2.4 พระอรหันต์ ผู้ควรแก่ทักษิณา หรือการบูชาพิเศษ หรือผู้ทักท้วงสังสารจักร ได้แล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะ เป็นผู้ทำบริบูรณ์ในสิกขาทั้งสาม คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ละสังโยชน์เบื้องสูงได้อีกทั้ง 5 ข้อ (รวมเป็นละสังโยชน์หมดทั้ง 10)

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยได้นำมาใช้ประโยชน์ในการวิจัยครั้งนี้ ดังนี้

1. ใช้เป็นแนวทางในการวางแผนโครงการวิจัย
2. ใช้เป็นแนวทางในการวิเคราะห์นิพพานในประเด็นต่าง ๆ
3. ใช้ตรวจสอบข้อมูลในบางประเด็น